

Naast de geschiedenis van de waterstaat van Rijnland schenkt de auteur aandacht aan de bestuurders en de mensen die het beleid moesten uitvoeren. De hoofdingelanden waren erg zuinig en betaalden de arbeiders voor de Eerste Wereldoorlog zeer lage lonen, terwijl deze werknemers meestal zwaar werk verrichtten en lange werkweken maakten. De zuinigheid had eveneens een negatieve invloed op de uitvoering van de waterschapstaken. Mevrouw Giebels is erin geslaagd een levendig en goed beeld te schetsen van het oudste en voornaamste waterschap van Nederland, waarbij zij duidelijk maakt wat de gevolgen waren van de economische, technische en maatschappelijke veranderingen tussen 1857 en 1970 voor het hoogheemraadschap Rijnland.

A. Vroon

Robert Gooren, *Politicians, soldiers and national defence. Military policy in Britain and the Netherlands 1870-1914* (Dissertatie Utrecht 2002; Utrecht: Hartingstraat 187, 3511 HV, 293 biz.).

De Engelstalige dissertatie van R. H. E. Gooren bevat een comparatieve analyse van het militair beleid, zoals dat in de jaren 1870 tot 1914 door Groot-Brittannië en Nederland is gevoerd. Zijn keuze voor deze landen vraagt enige toelichting, want zij ligt niet voor de hand. Het verschil tussen het Britse rijk en het kleine Nederland, dat voor zijn voortbestaan afhankelijk was van de werking van het machtsevenwicht, was in de behandelde periode levensgroot. Het veiligheidsprobleem waarmee beide staten worstelden, was van een totaal andere orde. Gooren geeft echter aan dat het hem niet om de inhoud van het beleid te doen is, maar om de politieke context waarbinnen militaire hervormingen zich voltrekken. En vanuit dat perspectief ziet hij belangrijke overeenkomsten tussen beide landen. In de eerste plaats werd het beleid door grofweg dezelfde 'spelers' bepaald, namelijk de koning(in), de minister van oorlog, de overige leden van het kabinet, een invloedrijk parlement en 'last but not least' de legerofficieren. Voor alle duidelijkheid: de marines van beide landen komen niet aan bod. In de tweede plaats zouden beide landen hun leger aanzienlijk hebben versterkt, met als gevolg dat deze strijdmachten in 1914 veel beter beslagen ten ijs kwamen dan tijdens de mobilisatie van 1870. Gooren wil duidelijk maken welke omstandigheden — of liever welke veranderingen daarin — tot deze legerversterking hebben geleid. 'How and why this came about is the main theme of the following pages.' (13)

Hier doet zich onmiddellijk een complicatie voor. Gooren doet nauwelijks moeite om het uitgangspunt van zijn betoog, namelijk dat van militaire vooruitgang, te onderbouwen. Hij houdt het simpelweg bij de constatering dat de legers van beide landen in 1870 niet en in 1914 wél 'ready for war' waren. Nu spreekt het, gelet op de technologische ontwikkeling en de bevolkingsgroei, voor zichzelf dat die legers in de tussenliggende periode inderdaad aan gevechtskracht wisten te winnen, maar zulke vergelijkingen in tijd zijn weinig zinvol. Het wekt verwondering dat Gooren zich niet de vraag heeft gesteld hoe de legerversterking in de twee door hem onderzochte landen zich verhield tot wat andere Europese staten op dat gebied presteerden. Gingen Groot-Brittannië en Nederland er in militaire kracht relatief op voor- of op achteruit? De suggestie van Gooren dat het Nederlandse leger in augustus 1914 voor zijn taak berekend was, is te gemakkelijk. Daarvoor kende het te veel ernstige gebreken. Hij laat het debat dat daarover is gevoerd, volkomen aan zich voorbijgaan, terwijl dat dwingt tot de conclusie dat het beeld van de periode 1870-1914 veel genuanceerder is dan Gooren de lezer

voorspiegelt. Het probleem is dus dat Gooren op zoek gaat naar de oorzaken van een verandering die zich niet of in veel mindere mate heeft voltrokken dan hij wil doen geloven. Zo'n avontuur kan niet goed aflopen.

Ondanks zijn dubieuze uitgangspunt levert Goorens systematische vergelijking tussen de wijzen waarop in beide landen het militair beleidsproces verliep of juist haperde, een aantal interessante inzichten op. Vooral het verschil in functioneren tussen de 'secretary of state for war', die steevast een burger-politicus was en de Nederlandse minister van oorlog, die een militaire achtergrond had, wordt door hem helder uiteengezet. Dat geldt ook voor de rol die de zogeheten 'militaire specialiteiten' in beide landen speelden. Teleurstellend is wel dat de conclusies die de auteur uit zijn comparatieve arbeid trekt, weinig verrassend zijn. Er wordt een aantal open deuren ingetrapt. Zo stelt hij bijvoorbeeld vast dat politici en officieren elkaar nodig hadden om militaire veranderingen te bewerkstelligen en dat buitenparlementaire pressiegroepen, zoals in Nederland de Antidienstvervangingsbond, er niet in slaagden buiten de politieke arena om hun doelstellingen te verwezenlijken. De vraag wie nu precies het militair beleid bepaalden — burgers of militairen? — wordt door hem nogal oppervlakkig behandeld. Zijn apodictische uitspraak 'that political leaders ... were firmly in control of military policy' (17), verdient veel grondiger onderzoek, mede omdat Gooren slechts één aspect van dat beleid, namelijk de legervorming, onder de loep heeft genomen.

In Nederland bestond volgens Gooren de legerversterking uit de aanvaarding van het zogeheten Pruisisch legermodel, te beginnen in 1898-1901 met de hervormingen van Eland en Kool en afgerond in 1912 met de legerwetten van Colijn. Dit was een groot succes voor de leden van de Pruisische school, waartoe de meerderheid van het officierskorps behoorde en uiteindelijk ook een meerderheid van de liberalen en antirevolutionairen. De verliezers waren de pleitbezorgers van een andersoortig legerstelsel die Gooren enigszins geforceerd in één Zwitserse school onderbrengt. Dat hij spreekt van twee scholen is wat bedrieglijk omdat er nooit sprake is geweest van twee duidelijk afgebakende denkrichtingen. Veel verraderlijker is dat Gooren de Pruisische school 'expansionist' noemt. Onder dit begrip lijkt hij een streven naar legeruitbreiding (meer soldaten) te verstaan. Het punt is evenwel dat ook de tegenstanders van hervormingen naar Pruisisch model ten volle van de noodzaak van een dergelijke uitbreiding overtuigd waren. Sterker nog, zij waren veel grotere 'expansionisten' omdat zij met hart en ziel pleitten voor een algemene oefen- of dienstplicht of liever gezegd voor een complete mobilisering van de nationale volkskracht, in de overtuiging dat wanneer (en alleen wanneer) alle mannen en tot op zekere hoogte ook alle vrouwen weerbaar werden gemaakt, de natie onoverwinnelijk zou zijn. De aanhangers van het Pruisisch stelsel stelden gehalte juist steevast boven getal. Hun nachtmerrie was een grote, tuchteloze wapenmacht, die op het slagveld onmiddellijk als kaf voor de wind zou verstuiven.

Gelet op het feit dat juist de aanhangers van de volksweerbaarheidsgedachte een vaak overspannen nationalisme tentoonspreiden is het ironisch dat Gooren de aanvaarding van de legerwetten van Eland-Kool en later die van Colijn verklaart uit het toegenomen nationalisme. De belangrijkste conclusie van zijn boek is dat het toegenomen nationale zelfbewustzijn in Nederland, dat zich vooral rond de eeuwwisseling sterk manifesteerde ook een — tot nog toe miskende — militaire component had. Nederland was nu immers in staat weer een groot veldleger te vormen waarmee het, zo nodig, weer een actieve rol kon spelen en waarmee het eventueel in bondgenootschappelijk verband ook buiten de landsgrenzen kon optreden. Ook bij deze conclusie passen de nodige vraagtekens. Dat veldleger was immers in de eerste plaats bedoeld om de politiek van neutraliteitshandhaving kracht bij te zetten. Nu is het zeker zo dat officieren wel eens hardop droomden van grootse militaire campagnes, maar niets wijst erop dat de

parlementaire meerderheid die deze wetten goedkeurde, zich mede door dat soort overwegingen heeft laten leiden. Gooren levert daarvoor in ieder geval geen enkel bewijs. Maar hij kampt dan ook met het probleem dat hij een omslag wil verklaren die zich niet heeft voorgedaan. In werkelijkheid bleef de houding van met name de liberalen ten opzichte van het militair beleid een aarzelend en dubbelzinnig karakter houden. De manco's in het leger dat in 1914 werd geroepen de grenzen te bewaken, zijn deels daaruit te verklaren.

Ben Schoenmaker

A. J. P. Maas, *Atomisme en individualisme. De Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001; Hilversum: Verloren, 2001, 296 blz., €26,-, ISBN 90 6550 678 0).

Naar het proefschrift van Ad Maas over de Amsterdamse fysica tijdens de zogenaamde Tweede Gouden Eeuw is met enige spanning uitgezien. In enkele artikelen in het *Tijdschrift voor geschiedenis* en *Gewina* had de Amsterdamse promovendus er blijk van gegeven een originele kijk te hebben op de factoren die ervoor hebben gezorgd dat Nederland rond 1900 weer volop meetelde in de wereld van de natuurwetenschap. Wie zou daarom niet benieuwd zijn hoe de auteur zijn inzichten in zijn proefschrift zou uitwerken en verdiepen?

Atomisme en individualisme gaat over de Amsterdamse natuurkunde, maar begint met een algemene beschouwing over de oorzaken van de herleving en bloei van de *Nederlandse* natuurwetenschap in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De kern daarvan is dat de traditionele verklaring vanuit de hervorming van het middelbaar en hoger onderwijs, dus met de instelling van de HBS in 1863 en de reorganisatie van de universiteit in 1876, niet voldoet. Hoewel door die nieuwe wetten de omstandigheden voor het onderwijs ontegenzeggelijk verbeterden, verklaren ze nog niet dat in het laatste kwart van de voorvorige eeuw zo snel een geheel nieuw onderzoeksethos naar voren kwam. Het waren daarom niet de nieuwe instellingen en nieuwe faciliteiten die het nieuwe elan creëerden, maar het waren omgekeerd de onderzoekers die in het individualistische klimaat van de jaren zeventig en tachtig de omstandigheden naar hun hand zetten. Of in de woorden van Maas zelf: 'De Tweede Gouden Eeuw werd niet geïnitieerd van bovenaf. De opleving van het wetenschappelijk onderzoek was de verdienste van enkele briljante eenlingen, die in het 'hyperindividualistische' eind-negentiende-eeuwse Nederland konden gedijen.' De studie van de Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940 pretendeert een 'exemplarisch bewijs' te zijn voor deze algemene stelling.(24)

Wat er in de behandelde periode op natuurkundig gebied in Amsterdam gebeurde, gaat Maas vervolgens op voorbeeldige wijze na in de hoofdmoot van het boek. Hij onderscheidt drie perioden, beschrijft voor elke periode eerst in het algemeen de gebeurtenissen op het vakgebied (de personele bezetting, het curriculum, de studentencultuur en de algemene inhoudelijke ontwikkeling) en komt dan met een meer technische uiteenzetting over onderzoeksprestaties van de betrokken docenten. In de eerste periode, die loopt van de oprichting van de universiteit in 1877 tot de eeuwwisseling, is dat nog vooral de latere Nobelprijswinnaar J. D. van der Waals sr. De natuurkunde is dan primair een hulpvak, onder andere voor medici. In de tweede periode echter, die van de 'Wasdom' (van 1900 tot 1923), is de natuurkunde een volwaardige universitaire discipline geworden, die in hoog aanzien staat bij de Amsterdamse gemeentebestuurders. In deze periode zijn het naast Van der Waals sr. ook Pieter Zeeman (ook winnaar van een Nobelprijs), Rimmelt Sissingh, J. D. van der Waals jr. en P. A. Kohnstamm die de